

38. Власть и художественная интеллигенция... – С. 128.
39. Там само. – С. 173.
40. Кремлевский кинотеатр. 1928 – 1953: Документы. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 169.
41. Там само. – С. 186.
42. Там само. – С. 218.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Стоян Тетяна Андріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та історіософії Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Наукові інтереси: інтелігенція 1920 – 1930-х рр. в Україні, цензура.

ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ У 20 — 30-Х РОКАХ ХХ СТ. ЯК ВІДЗЕРКАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛУЗІ МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Володимир ТКАЧЕНКО (Київ)

У роботі розкривається державна політика стосовно закордонних відряджень українських учених у 1920 – 1930 -х роках.

The work shows the state policy according to the foreign business trips of the Ukrainian scientists in 1920 – 1930.

За сучасних умов можливість широких, у тому числі й наукових, зв'язків з іншими країнами є одним із найважливіших надбань незалежності. Сучасний стан справ у сфері наукової комунікації небезпідставно протиставляється радянському періоду із притаманною тодішньому режимові тотальною закритістю, коли закордонні зв'язки були системно обмежені та перебували під пильним наглядом держави та її спецслужб. Таким чином, сама можливість поїздок за кордон для громадян може розглядатися як своєрідний індикатор демократизму суспільної системи.

Вивчення закордонних відряджень, які здійснювали українські вчені в міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.), поглиблює наші знання про характер зв'язків української науки із закордонною, показує еволюцію цих зв'язків протягом досліджуваного періоду, допомагає виявити та оцінити чинники, що визначали ці зміни.

У радянській історіографії чимало праць присвячено вивченню окремих аспектів цієї проблеми. Серед таких досліджень слід виділити працю А.Є.Іоффе „Международные связи советской науки, техники и культуры 1917 – 1932 гг.” [7].

Зв'язкам радянських науковців з їхніми колегами з окремих країн присвячена низка документальних видань, а саме: „Русско-германские

научные связи” [20], „Русско-французские научные связи”[21], „Из истории англо-русских научных связей” [19] та інші.

Видавалися також збірки документів щодо розвитку науки на різних етапах становлення радянської держави, які дозволяють скласти більш-менш об’єктивне уявлення про масштаби та загальні рамки наукового співробітництва [16; 17; 3; 4].

Крім того, нам треба пам’ятати, що радянські дослідники, вивчаючи тематику сталінської епохи, не розкривали (та й не могли в принципі розкрити) повної картини. Це стосується у нашому випадку проблематики закордонних наукових контактів. Так, наприклад, А.Є.Іоффе, розглядаючи період двадцятих років, коли кількість контактів була зумовлена об’єктивними чинниками та поступово зростала, наводить узагальнені статистичні дані, а щодо тридцятих, коли виїзд за кордон став ледь не винятковим явищем, концентрує увагу на окремих поїздках відомих учених, уникаючи небажаних і красномовних узагальнень. Таким чином, не відкидаючи досягнень радянських авторів, треба критично підходити до аналізу їхніх висновків. Звичайно, із набуттям незалежності інтерес до теми міжнародних контактів українських учених посилюється. Варто виділити дисертацію Г.В.Саган „Наукові зв’язки українських та іноземних вчених у міжвоєнний період (1918 – 1939 рр.)” [22] та ряд досліджень, присвячених зв’язкам України із окремими державами, авторами яких є І.В.Муляр [15], С.Ф.Кротюк [14] та Г.В. Калінічева [11].

Зовнішнім зв’язкам радянської науки присвячені також праці російських учених Ю.І.Кривоносова [13], А.А.Жидкової [5], Ю.Х.Копелевича [12], Д.А.Александрова [2] та С.І.Посохова [18].

Визначальним принципом вивчення проблеми в їхніх працях є, так би мовити, „тоталітарний” підхід, який розглядає політику партії та уряду як основний фактор змін у стосунках радянської науки із закордоном, у той час як самі вчені на сторінках досліджень виступають пасивною та ворожо налаштованою (щодо влади) масою. Однак існує й інше трактування цього періоду, яке вбачає причини поступового згортання співробітництва, насамперед, у процесах, що відбувалися всередині самої наукової спільноти. Зокрема, таку концепцію обстоюють Д.А.Александров та С.І.Посохов.

Мета ж нашої публікації дослідити на прикладі закордонних відряджень українських учених у міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.) особливості та еволюцію державної політики щодо науки та закордонних контактів.

Джерельною базою дослідження є архівні документи, а також їхні публікації у відповідних тематичних збірниках. Багатий документальний матеріал містять збірки „Історія Національної Академії наук України” за різні періоди [8; 9; 10]. Важливою для вивчення зазначеної теми є збірка

документів „АН СРСР у рішеннях Політбюро”. Вона допомагає нам з належною достовірністю реконструювати головні принципи партійно-державного управління наукою у 30-х роках. Часто Політбюро вирішувало долю окремих учених та наукових установ. І хоча в збірці йдеться про АН СРСР, але треба мати на увазі, що багато видатних українських учених були одночасно академіками як української, так і всесоюзної академії, а тому матеріали збірки мають прямий стосунок до сформульованої проблеми [1].

У 1920-і роки кількість закордонних відряджень поступово зростала в міру виходу країни з післявоєнної руйнації та у зв'язку з поступовим поліпшенням фінансування науки. У 1922 – 1923 рр. Наркомпрос України відправив за кордон 36 учених. Для порівняння: АН СРСР у 1921 – 1925 рр. відрядила 94 учених, у тому числі 36 академіків, Наркомпрос РСФРР у 1922 – 1923 рр. – 225 науковців [7, 210].

У той же час Політбюро ЦК КП(б)У постановило відправити делегацію українських педагогів до Брюсселя на міжнародний конгрес професійних об'єднань працівників освіти [6, 128].

1924 року М.М.Крилов відвідав Париж та взяв участь у міжнародному математичному конгресі в Торонто [16, 390]. Щоправда, не обійшлося без певних непорозумінь, бо за час, коли академік перебував за кордоном, його було „механічно скорочено” з роботи в Київському інституті народної освіти [8, 54].

20 квітня 1926 р. на засіданні секретаріату ЦК КП (б)У розглянули питання про регулювання закордонних відряджень. Було вирішено з метою економії скоротити кількість відряджень, надалі встановити певний твердо обмежений бюджет з відрядження, регулювання відряджень покласти на „керівничі верхи” відомств, увести обов'язкове подання попередніх планів та звітів з відряджень [6, 140].

У 1926 – 1927 навчальному році в УСРР було дозволено 64 наукових відрядження, а у два наступні – 214 [7, 275]. 1927 року в Берліні відбувся „тиждень учених”, у якому брали активну участь радянські науковці. Серед них було чимало вчених з України. Зокрема, на з'їзді були присутні І.І.Шмальгаузен та О.В.Палладін [17, 370 – 371]. І.І.Шмальгаузен відзначав, що ідея запрошення радянських учених до Німеччини виникла під час святкування 200-річного ювілею Всесоюзної Академії наук, на якому серед запрошених гостей значну частину становили німці. Також він звертав увагу на сприятливі умови відрядження. Оскільки поїздка відбувалася за постановою Раднаркому СРСР, то всі формальності були зведені до мінімуму та встановлена досить висока матеріальна винагорода – кожному учаснику наукового форуму було видано по 200 крб. в іноземній валюті, у той час коли німецька сторона взяла на себе витрати на утримання вчених [8, 305 – 307].

Того ж 1927 року поїздку до Німеччини здійснив Л.М. Яснопільський для вивчення німецької валютної системи. По закінченню відрядження він подав спільному зібранню ВУАН звіт про економічну ситуацію у Німеччині [8, 321 – 322].

Хоча й були менш поширеними, але також практикувалися відрядження за кордон молодих спеціалістів. Наприклад, 1923 року НКО УСРР вирішив відправити за кордон 15 молодих комуністів – випускників вищих навчальних закладів для удосконалення наукових та практичних знань [6, 127]. 1929 року до Канади на навчання було направлено студента Є.С.Кравчука [6, 155].

Головною перешкодою в отриманні закордонних відряджень у 1920-і роки був брак коштів. Економіка переживала тяжкі часи й далеко не на всі поїздки держава була спроможною виділяти гроші. Так, у вже згадуваному протоколі засідання секретаріату ЦК КП(б)У від 20 квітня 1926 р. йшлося про необхідність скорочення кількості відряджень саме через економію та необхідність зменшення вивезення дефіцитної валюти за кордон [6, 155]. Втім, доки політичні міркування ще не вийшли на перший план, учений міг сам знайти кошти на свою поїздку, і тоді дозвіл, зазвичай, надавався [5, 163 – 170].

Іншою характерною для країни проблемою була незборима бюрократична тяганина. Так, академік В.І.Липський у своєму листі незмінному секретареві ВУАН академіку А.Ю.Кримському з відтінком відчаю пише, що не дуже сподівається на відрядження бо не може 49 разів бути в Наркомосвіті, плюс ще 13 разів десь в іншому місці, як це зробив М.М.Крилов. Тому він просить, щоб йому краще надали внутрішнє відрядження до Туркестану як таке, що простіше отримати [8, 129].

У 30-х роках кількість відряджень за кордон різко зменшилася. За кордон виїжджала тільки невелика група вчених зі світовими іменами.

Ще 1929 року Політбюро приймає спеціальне рішення „Про порядок розв’язання питання про участь делегацій СРСР у міжнародних з’їздах та про склад таких делегацій”. Згідно з ним питання участі в міжнародних з’їздах як поза межами СРСР, так і на його території, тепер розв’язувалося безпосередньо РНК СРСР. Особовий склад делегацій визначався Комісією ЦК з виїздів за кордон, а в разі розбіжностей з РНК – у ЦК [13, 256]. Так, 1935 року за кордон виїжджали О.Г.Гольдман, О.О.Богомолець, М.М.Крилов, М.М.Боголюбов та Л.В.Писаржевський [10, 181]. Академік Богомолець та професор В.М.Шамов брали участь у конференції з переливання крові в Італії та відвідали Неаполітанську біологічну станцію. Академік Л.В.Писаржевський їздив за кордон для ознайомлення з останніми досягненнями фізичної хімії. Професор О.З.Козлов був у відрядженні до Франції з метою удосконалення та вивчення хірургічної техніки в клініках.

Також за кордон виїздив представник наркомату охорони здоров'я проф. Гальперін, який брав участь у роботі Міжнародного хірургічного конгресу в Каїрі [23, арк. 47].

Можна помітити, що серед відряджених за кордон 1935 року більшість становлять медики. Дійсно, відчутний спад у контактах із іншими країнами в 30-х роках меншою мірою зачепив медицину. Г.В.Саган резонно пояснює це меншою ідеологічною роллю, яку відігравала медична галузь порівняно з заангажованими представниками суспільних наук [22, 87]. Відповідно менше випускали за кордон науковців-гуманітаріїв, дещо більше візитів зробили представники технічних та природознавчих наук.

Поступово виїзд за кордон ставав дедалі проблемнішим і для видатних учених. Так, наприклад, М.М.Крилов 1934 року змушений був звертатись із доповідною запискою до президії ВУАН про необхідність наукових контактів та свою особисту потребу в лікуванні за кордоном [10, 104].

Для того, щоб передати труднощі із отриманням дозволу на закордонне відрядження, нижче ми наведемо схему отримання такого дозволу.

Первинне рішення про поїздку за кордон приймалося партгрупкою та Президією Академії наук [10, 106]. За умови позитивного рішення інстанції документи подавалися до РНК УРСР. На цьому етапі справи кандидатів на виїзд перевірялися НКВС. Перевірка мала надзвичайно ретельний та прискіпливий характер – неважко уявити, що представники НКВС керувалися саме „презумпцією відмови”. Так, з тринадцяти осіб, що перевірялися НКВС 1936 року, тільки стосовно чотирьох не виникло зауважень. Причому „ненадійними” були визнані видатні вчені, які вже багато разів перебували за кордоном. Наприклад, академік М.М.Крилов був охарактеризований як „поміщик”, „різко антирадянськи налаштований”, „дуже близький до найбільш реакційних кіл”. Зауважувалося до того ж, що академік „відкрито висловлював незадоволення радянською владою і її політикою”. Академік О.О.Богомолець, за показаннями засудженого в справі Української військової організації Сорочан, був пов'язаний з цією контрреволюційною організацією [46, 4].

Після перевірки голова РНК УРСР подавав прохання про дозвіл на відрядження до Політбюро ЦК ВКП(б), члени якого приймали остаточне рішення [46, 4].

Очевидно, що за таких обставин отримати дозвіл на виїзд було складно навіть для наукових світил, а про рядових учених годі й казати. Крім того, слід зазначити, що республіканські наукові установи Україні були в ще гіршому становищі, ніж загальносоюзні. У доповідній записці Президії Академії наук говорилося наступне: „Академія наук УСРР майже не одержує закордонних відряджень, навіть коли стоїть питання про участь у

міжнародних наукових конгресах, у той час, коли Академія наук СРСР широко користується цим правом і зараз, наприклад, обговорює питання про відрядження академіків на Празьку всесвітню виставку” [1, 181].

Таким чином, у тридцяті роки на перший план виходять політичні міркування, що відтісняють міркування наукової доцільності при розв’язанні питань про надання закордонного відрядження. Перешкоди з боку уряду були викликані становленням тоталітарної системи в СРСР та зведенням „залізної завіси”. Звісно, свою роль у цьому процесі відіграло також занепокоєння партійно-державного керівництва країни щодо можливого неповернення вчених із відряджень, як це вчинили, скажімо, академіки В.М.Іпат’єв та А.Є.Чичибабін. Вони та інші вчені, що залишилися за кордоном, були позбавлені усіх звань, а їхні праці в СРСР були заборонені та вилучені [13, 257].

Крім того, чітко впадає в очі надцентралізація процесу надання відповідних дозволів на виїзд за кордон. Очевидно, що коли це питання розглядалося довгим ланцюжком різноманітних установ, а наприкінці самим Політбюро, то багато відряджень просто не могло надаватися. Це було неможливо вже через саму надзвичайну громіздкість такої системи.

Не будемо також скидати з рахунку й інший погляд на ці події, протилежний думці про вирішальний характер політики радянської влади у зведенні „залізної завіси”. Так, Д.А.Александров висловлює думку про значну роль самих учених у встановленні наукової ізоляції радянської країни. По-перше, на його думку, це було пов’язано з переорієнтацією вчених із закордонних на вітчизняні авторитети. По-друге, поліпшилися можливості наукового самовираження в рамках СРСР. По-третє, з’явилося нове покоління радянських науковців, яке вже не мало сталих зв’язків із закордоном [2, 3–24].

Підсумовуючи викладене, маємо підстави розділити досліджувану проблему зазначеного періоду на два етапи.

На першому, який охоплює 20-ті роки, наукові відрядження надаються охочим науковцям досить вільно. Отримання відряджень ускладнюють лише фінансові перешкоди та бюрократична плутанина й тяганина.

На другому етапі, який починається у 1930-х роках, формується нова політика стосовно наукових зв’язків із закордоном. Вона знайшла втілення у побудові жорстко централізованої системи перевірки та затвердження кандидатур на відрядження. При розгляді кандидатур на перший план виходить політична благонадійність особи. Доцільність наукового плану відходять на другий план. На обох етапах закордонні відрядження мали або політичний характер, насамперед, бажання демонстрації досягнень радянської чи української науки, або особистий, коли йшлося про необхідність збагатити досвід конкретного вченого, надати йому можливість ознайомитися із дослідженнями закордонних колег тощо.

Причини, які зумовили трансформацію в негативному напрямку щодо політики наукових відряджень, лежать як у площині перманентних фінансових негараздів, так і в ізоляціоністській політиці партії та уряду. Певною мірою давалися взнаки й ізоляціоністські настрої самих учених, особливо представників нової генерації, вихованої уже за радянського періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Академія наук в рішеннях Політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПСС 1922 – 1991 / 1922 – 1952 / Сост. Есаков В.Д. – М.: РОССПЭН, 2000. – 591 с.
2. Александров Д.А. Почему советские ученые перестали печататься за рубежом: становление самодостаточности и изолированности отечественной науки, 1914 – 1940 // ВИЕТ. – 1996. – № 3. – С. 3 – 24.
3. Документы по истории Академии наук СССР (1917 – 1925). – Л.: Наука, 1986. – 382 с.
4. Документы по истории Академии наук СССР (1926 – 1934). – Л.: Наука, 1988. – 286 с.
5. Жидкова А.А. Ранняя страница истории иностранного инвестирования советской науки // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция, 1998 г. – М.: ИИЕТ РАН, 1999. – С.163 – 170.
6. З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-і роки ХХ ст.): Документи і матеріали. – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 448 с.
7. Иоффе А.Е. Международные связи советской науки, техники и культуры 1917 – 1932 гг. – М.: Наука, 1975. – 430 с.
8. Історія Національної Академії наук України 1924 – 1928: Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – 761 с.
9. Історія Національної Академії наук України 1929 – 1933: Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – 544 с.
10. Історія Національної Академії наук України 1934 – 1937: Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 2003. – 828 с.
11. Калінчева Г.В. Українсько-німецькі освітні і наукові зв'язки у 20-ті – на початку 30-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Донецький держ. ун-т.– Донецьк, 1996. – 21с.
12. Копелевич Ю.Х. К истории советско-германских научных связей в 1926 –1932 гг. // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция, 1997 г. – М.: "Янус-К", 1997. – Ч.1. – С. 153 – 155.
13. Кривоносов Ю.И. Партийное регулирование международных научных связей // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция, 2003 г. –М.: Диполь-Т, 2003. – С. 256 – 258.
14. Кротюк С.Ф. Культурні зв'язки Німеччини і Веймарської Німеччини (1921 – 1932 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07 07.00.03 / К., 1993. – 22 с.
15. Муляр І.Ю. Українсько-польські культурні зв'язки в 20-30-х роках ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07 07.00.03 / К., 1993. – 28 с.
16. Организация советской науки в 1917 – 1925 гг.: Сборник документов. – Л.: Наука, 1968. – 417 с.
17. Организация советской науки в 1926 – 1932 гг.: Сборник документов. – Л.: Наука, 1974. – 407 с.
18. Посохов С.И. Социальная история советской науки (конец 1920 – начало 1940-х гг.) Проблемы историографии. – Х. : Харьковский гос. ун-т, 1994. – 152 с.
19. Радовский М.И. Из истории англо-русских научных связей. – М.-Л.: АН СССР, 1961. – 298 с.

20. Русско-германские научные связи между Академией наук СССР и Академией наук ГДР 1700 – 1974: Сборник документов. – М.: Наука, 1975. – 395 с.
21. Русско-французские научные связи: Сборник документов. – Л.: Наука, 1968. – 218 с.
22. Саган Г.В. Наукові зв'язки українських та іноземних учених у міжвоєнний період (1918 – 1939 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – К.: 1999. – 198 с.
23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Об. зб. 6638.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Об. зб. 6877.
25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Об. зб. 7092.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ткаченко Володимир Володимирович – професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Наукові інтереси: історія України 20-х – 30-х років ХХ століття.

РОЗВИТОК ПАПЕРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Валерій КІЗЮН (Кіровоград)

У цій статті проаналізовано головні напрямки розвитку паперової промисловості в Україні у 20-ті роки ХХ століття, з'ясовано причини її залежності та відставання від російської поліграфічної індустрії.

The main directions of development of paper industry in Ukraine in 20th of XX age, reasons of its dependence and lag are found out Russian polygraph industry are analyzed in this article.

Паперова промисловість була й залишається однією із складових інформаційної незалежності України. Саме тому розуміння закономірностей її становлення та розвитку в період українського національно-культурного ренесансу 20-х років ХХ століття дає незалежній Україні ХХІ століття безцінний досвід розв'язання нагальних проблем цієї галузі, можливість не повторити помилок минулого, подолати певні кризові явища в українській видавничій справі на сучасному етапі.

Серед праць, присвячених ґрунтовному висвітленню процесу становлення та розвитку паперової промисловості в Україні, треба відзначити дослідження Д. Голованова [3], А. Нилова [5], В. Чуїстова [10]. У своїй праці ці дослідники основну увагу приділили визначенню магістральних напрямків розвитку паперової промисловості, її централізації радянською державою. В пропонованій статті ми спробуємо визначити роль паперової промисловості в становленні та розвитку поліграфічної індустрії України в цілому, у причинах її відставання та залежності від аналогічної галузі Росії.

До поняття матеріальної бази видавничої діяльності входить система постачання її папером, різним друкарським обладнанням, фарбами тощо. Поліграфічна та паперова промисловість являли собою, таким чином,